

EN FÆNGSELSREFORM PÅ TEGNEBRÆTTET OMKRING ÅR 1800

Et kapitel af dansk fængselsvæsens historie

Af KNUD WAABEN

1. 1700-TALLETS "MAGTFORDELING"

I 1700-tallet var anvendelsen af straf bestemt af et andet forhold mellem lovgivende, dømmende og udøvende kompetence end det vi kender i dag. Forskellen beror ikke først og fremmest på at kongen var indehaver af al statsmagt, for en funktionsdeling var jo kendt. Men funktionerne førte dengang til en anden indflydelse på afstraffelsen.

Der tegnede sig i 1700-tallet et ret kaotisk billede af hvad straffene blev kaldt i loven og hvad der var deres anvendelsesområde. Danske Lov og senere lovgivning havde ikke almindelige begreber om arter eller grader af frihedsstraf, og det var fx. omtvistet hvad loven mente når den blot sagde straf af "fængsel". Her kunne domstolene have noget at bestemme, men i øvrigt var straffene ofte lovbestemte; en udmåling ved domstolene kendtes ikke som almindeligt princip i det 18. årh. Nogle straffesteder var fastlagt allerede ved loven; alle vidste at "Bremerholm", "rasphuset" og "spindehuset" var lokaliteter i København. Men der kunne også være flere straffesteder, og endnu o. 1840 mente J. E. Larsen at en dom til strafarbejde skulle bestemme ikke blot straffens art og varighed, men også anstalten hvor den skulle fuldbyrdes¹). En undtagelse herfra var fæstningsarbejde, for i hvert fald siden plakat af 19. april 1826 havde man holdt på det mere moderne princip at slaver skulle anbringes dér hvor der var plads til dem (det betød dengang: hvor der var anvendelse for deres arbejdskraft). Her skulle domstolene altså kun dømme til "denne straf i almindelighed". Afsoningen foregik dog oftest i København.

Der var i enevældens strafferet en fjerde statsmagt, nemlig den benådningsmyndighed der udøvedes af Danske Kancelli og kongen i forening. Den kunne bruges til at omgå forældede strafarter og til at forkorte straffetiden, især for den der var dømt på livstid eller "på kongens nåde".

Kun langsomt og over længere tid vænnede man sig til at se frihedsstraffene som et system af strafarter som lovgiveren gav navne og domstolene udmålte, og som stod i et vist strenghedsforhold til hinanden. De praktiske fuldbyrdelsesmåder lod sig variere eller reproducere, fx. efter en geografisk fordelingsplan. Dette var tanken bag den kuldsejlede plan som skal omtales i det følgende. På langt sigt blev resultatet at både lovgivende og dømmende myndigheder kom i en betydelig afstand af de straffesteder og straffemåder som bestemmer hvor-

ledes frihedsstraf bliver en realitet for de straffede. Det blev det administrative system der udformede frihedsstraffen. Heri lå bl. a. i vort århundrede at lovgiver og domstole ikke tog del i at afgøre om frihedsstraf skulle være en fysisk sikret indespærring eller en af de fra 1940'erne anvendte friere anbringelser.

2. NYE TANKER OM FRIHEDSSTRAFFEN

Fra o. 1790 er det tydeligt at man i regeringskredse begynder at gøre sig nogle tanker om brugen af strafarterne. Der er endnu en lang vej til reelle ændringer i anstaltssystemet. Men de nye regler er i al deres ufuldkommenhed tænkt både som en forenkling af strafarterne og en forbedring af straffuldbyrdelsen. Det er i første omgang nogle terminologiske valg og foreløbige overvejelser om meningen med straffene der har interesse; strafarbejdet i central- og distriktsfængsler står i centrum. For lokalfængslernes (arresthusenes) vedkommende blev der af regeringen gjort nogle moderate forsøg på at opmuntre amtmændene til at virke for mindre sundhedsfarlige tilstande og tilvejebringe senge og madrasser²). Men en beskrivelse af fængslernes tilstand er et emne som her må springes over, blot med den bemærkning at et nyt arresthus i København i stedet for det i 1795 nedbrændte utvivlsomt har forbedret arrestanternes vilkår i hovedstaden.

Når det gælder strafarterne må man nævne tyveriforordningen af 20. februar 1789 som en optakt. Den giver tugthus en central placering, navnlig ved at foreskrive tugthus fra 2 måneder til 2 år for alle simple tyverier begået 1. gang, og den opretholder rasphus og fæstningsarbejde som skærpede straffe. Der er ikke i forordningen anvist nogen anvendelse af en straf med navnet forbedringshus.

Allerede samme år, altså i 1789, var en forandring i denne ordning på vej. Danske Kancelli havde spurgt børnehusets ledelse om der ikke kunne ske en deling af institutionen på Christianshavn, således at de uærlige og de på livstid dømte grove forbrydere blev adskilt fra dem der blot dømtes til korrektion. Dette spørgsmål havde børnehuset i hovedsagen besvaret bekræftende, blot med et forbehold om nødvendige bygningsændringer og to nye stillinger. Derefter kunne kancelliet ved reskript af 29. maj 1789 meddele at Københavns Tugthus skulle adskilles fra Københavns Forbedringshus, medens rasphuset i de samme bygninger skulle opretholdes som en selvstændig "stiftelse"³). Det fremgik af reskriptet at dette ville betyde en ændring i tyveriforordningen, idet de for simpelt tyveri dømte – i hvert fald de 1. gang dømte – skulle anbringes i forbedringshuset.

Den endelige kundgørelse af denne ordning skete ved plakat af 15. januar 1790. Den har adresse til domstolene og var på samme tid en meddelelse om strafarter og en stadfæstelse af en administrativ forandring i børnehuset. Tugthus var beregnet for dem der ved dommen blev gjort uærlige eller dømtes til strafarbejde på livstid, medens forbedringshus fandt anvendelse over for dem

der uden at blive uærlige idømtes strafarbejde ”på visse år eller måneder”. Dom for simpelt tyveri begået 1. eller 2. gang skulle nu lyde på forbedringshus, der var straffen for de mindre grove forbrydere ”som blot til rettelse og forbedring er indsatte”⁴).

Ved en tilsvarende plakat af 30. november 1792 fik tugthuset på Møn navn af Møns Tugt- og Forbedringshus. Og det bestemtes at domfældte fra Møn, Lolland og Falster samt Vordingborg og Tryggevælde amter skulle afsone idømte straffe af tidsbestemt forbedringshus eller tugthus på livstid i anstalten på Møn (bortset fra dem der dømtes som uærlige). En egentlig deling i to afdelinger af denne anstalt blev ikke udtrykkeligt foreskrevet. 30 år senere, ved plakat af 5. juni 1822, fastslog kancelliet denne ordning med virkning for al fuldbyrdelse af strafarbejde uden for København. Alle tidsbestemt dømte skulle betragtes som forbedringshusfanger og så vidt muligt holdes afsondret fra de grovere forbrydere⁵).

3. TYPER AF STRAFARBEJDE

Reglerne fra 1790 viser at slaveri og rasphus ansås som de strengeste frihedsstraffe, efterfulgt af tugthus og med forbedringshus på det laveste trin af strafarbejdets skala; sidst kom fængsel, oftest idømt på vand og brød. Om noget gennemtænkt og velordnet system af straffe var der ikke tale. Man så et tilløb til et strafferammeprincip i tyveriforordningen, men den havde lagt vægten på en graduering efter recidiv og ikke sagt noget vejledende om valget mellem slaveri og rasphus.

Indtil videre kunne det ikke betragtes som afgjort om alle strafarterne var værd at bevare og hvorledes man skulle ordne fuldbyrdelsen af straffene. Der fulgte nye bidrag til en fængselspolitik en halv snes år senere. De er formuleret i Collegialtidende for 1802, hvor der redegøres for kancelliets forestilling af 14. juni og en kgl. resolution af 18. juni 1802⁶). Det er igen strafarbejdets forskellige former der ses som det vigtigste, ”thi dersom disse ikke svarer til deres hensigt, må selv de bedste kriminelle love blive uden virkning; uden at forbedres ved straffen vil forbryderen, ved gentagne misgerninger, trodse justitien, og denne, i stedet for at værne om den offentlige sikkerhed, tabe sin agtelse, kraft og tillid”.

Der er to ledende ideer i denne forelæggelse for kongen: at undgå den skadelige sammenblanding af fangegrupper som burde holdes adskilt fra hinanden, og at skelne mellem de grove misdædere – herunder de livstidsdømte – og dem der kunne sættes i stand til at vende tilbage til samfundet. Man kunne jo nok, hvis man havde haft blik for det, have sagt lidt mere om straffens formål over for den grove gruppe, måske også forstået at nogle af de langtidsstraffede godt kunne sættes i stand til at vende tilbage til samfundet. Hvad sammenblandingen angår pegede man også på det forkerte i at ”den, som ikke kan betale de bøder,

hvilke hans uformuenhed hindrer ham i at udrede, sættes i klasse med misdædere". Mere konkret nævner forestillingen to mål for udviklingen: i den tunge ende at gøre slaveriet overflødigt, i den lettere ende at omforme forbedringshuset og øge dets ressourcer ved at sprede fuldbyrdelsen på anstalter over hele landet. Skønt reformerne endnu længe kun er at finde på tegnebordet, skimtes omridset af det strafarbejde der kom til at præge straffeloven af 1866.

Den strafart der først stod for fald – omend det skulle vise sig at blive et langsomt fald – var det gamle slaveri eller fæstningsstraffen eller – med den nyeste betegnelse – stokhusstraffen (efter det hus ved Nørre Vold hvor de københavnske slaver længe havde hørt til). Det var det eneste strafarbejde der ikke kunne fuldbyrdes på Christianshavn. Danske Kancelli sammenfattede i 1802 kritikken af slaveriet således:

"Det offentlige arbejde, som ved samme tilvejebringes, er forbundet med så betydelige bekostninger, at disse, efter rimelighed, må overstige arbejdets værdi; men staten lider et endnu større tab derved, at indretningen, efter sin beskaffenhed, må kvæle alt håb om forbryderens moralske forbedring. Den til sine lænker bundne slave vænnes til denne sin tilstand, som den ulykkelige til sin elendighed, og, ved stedse offentlig at fremstille sig og sine misgerningers mærker, bliver disse ham lige-gyldige; ligegyldigheden går over til frækhed; hver følelse af det gode, som endnu kunne fremspire i hans sjæl, undertrykkes, og han fortvivler om nogen tid mer at vinde de menneskers agtelse, som var vidner til hans skændsel. Disse derimod opvækkes måske til medlidenhed, i stedet for til afsky for misgerningen og til agtelse for retfærdigheden, som straffede den. Det indses ej, hvorfor de til fæstningsarbejde dømte slaver skulle behandles anderledes, end de, til strafarbejde dømte, forbrydere, og hvorfor de, udmærkede ved lænker (om hvis utilstrækkelighed til at hindre deres undvigelse erfaringen afgiver det uimodsigeligste bevis) skulle udgøre en klasse for sig. Misgerningens natur udkræver ikke en sådan klassifikation; thi de forbrydelser, for hvilke de ældre love satte fæstningsarbejde, er ikke større end de, som tugt-, rasp- og forbedringshusenes lemmer har begået, og for hvilke disse, efter mildere grundsætninger, bliver straffede lige så hårdt, skønt på en menneskeligheden ej så dybt nedværdigende måde".

Kongen tiltrådte kancelliets forslag om at tugt- og rasphusarbejde skulle sættes i stedet for fæstningsarbejde; straffen skulle udmåles på samme måde som hidtil⁷⁾. Selv om resolutionen forudsatte at de nuværende slaver senere overførtes til tugt- eller rasphus, og at "al slaveristraf, for så vidt civile forbrydere angår, i fremtiden ophører", kunne dette dog endnu ikke betragtes som en lov om fæstningsstraffens ophævelse. Men en begyndelse blev gjort da kancelliet i oktober samme år – i anledning af to slavers undvigelse – bestemte at undvegne og på ny strafskyldige slaver skulle indsættes i rasphuset⁸⁾. I 1815 var situationen en anden. Tilbøjeligheden til at vælge rasphus havde bevirket overfyldning af rasphusafdelingen på Christianshavn; kancelliet gjorde derfor opmærksom på at

man indtil videre burde gøre mere brug af fæstningsstraffen⁹). Syv år senere var pladsforholdene igen ændret, og kancelliet lod nu domstolene og andre berørte myndigheder vide at rasphus burde foretrækkes¹⁰).

4. KRIMINALFORSORG OG FATTIGFORSORG

Når man har fulgt planerne så langt, kan det godt virke overraskende at se hvad Danske Kancelli i 1802 havde at foreslå med hensyn til straf af forbedringshus. I forestillingen af 1802 skrev kancelliet om indretningen af forbedringshuse, som jo skulle være strafarbejde for dem der blot var indsat til rettelse og forbedring. Hvis denne straf skulle opfylde sit formål, måtte de dømte ikke være "under samme tag og tilsyn" som de grovere lovovertrædere. Den nuværende struktur gjorde det også umuligt for ledelsen at sikre at de løsladte blev i stand til at ernære sig på en lovlig måde. Den planlagte løsning var en nærmere forbindelse mellem forbedringshuset og de anstalter hvis formål var at yde forsorg for de trængende, dvs. fattigvæsenets institutioner. Det hedder i forestillingen, at

"det er fornemmeligen de personer, der udgår fra straffeanstalterne, som, berøvede næringsvej og ude af stand til at fortjene udkomme for sig og familien, må falde fattigvæsenet til byrde; det ville følgelig være fattigvæsenets bestyrere yderst vigtigt at kunne anvende den muligste opmærksomhed på denne klasse af mennesker; at kunne, endog medens straffetiden varede, være betænkte på at lægge grund til disses videre forsørgelse, samt ved hensigtsmæssige foranstaltninger beskæftige deres virksomhed, når de igen måtte overlades til dem selv, og komme dem til hjælp, såfremt deres egne kræfter ikke skulle være tilstrækkelige. Tvangsarbejdshuse, under de mænds bestyrelse eller tilsyn, hvem fattigforsørgelsen påligger, ville derfor efter kancelliets overbevisning være det eneste slags offentlige indretninger, ved hvilke forbedringshusenes egentlige og velgørende hensigt kunne opnås".

Kancelliets forslag, der vandt bifald, gik ud på at "det fornødne antal særskilte forbedringshuse eller tvangsarbejdsanstalter, til forømmeldte øjemed, på bekvemme steder måtte vorde indrettede, hvori de, som dømmes til offentligt arbejde på bestemt tid, for mindre betydelige forbrydelser, og de, som ved sådant arbejde skulle afsone bøder, kunne hensættes".

Det var ikke noget nyt at indrette anstalter til tvangsmæssig anbringelse der på samme tid tjente den straffende retshåndhævelse og den offentlige forsorg for udsatte socialgrupper. Denne dobbelthed havde kendetegnet børnehuset fra dets første tid og også tugthusene i provinsen fra 1700-tallet. Tugt kommer, når det ikke er det modsatte af utugt, af at tugte, der formentlig oprindelig har betydet nogenlunde det samme som retlede eller forbedre ved forholdsvis håndfaste midler. Det var årenes slid på ordene der gav ordet tugthus den mørkere farve, til sidst så mørk at Carl Torp kunne tale om tugthusstraffens sorte kokarde. Det kom ikke til at gå ordet forbedringshus alt for godt. Allerede P. A. Heiberg karakteriserede forbedringshus som et sted hvor det er umuligt at forbedres.

Det kan ses som noget nyt at planen af 1802 – samtidig med at forbedringshus adskiltes fra tugthus – gik ud på at fusionere forbedringshuset med en anden strafart, tvangsarbejdshuset. Det var indført ved fattigplanen for København af 1799, der betegnede det som ”en sand forbedrings-indretning”. Tvangsarbejde var en straf for betleri og for forseelser begået i tvangsarbejdshuset. Som det senere vil blive omtalt, fandtes der i en kort årrække indtil 1807 et tvangsarbejdshus i København; i øvrigt har der næppe været tvangsarbejde i noget fattigvæsen før det blev indført i Odense i 1817.

Fængselsplanen ville altså samordne to strafarter. Planen gjorde brug af to rigtige grundtanker: at strafferet og fattigforsorg i vidt omfang beskæftiger sig med de samme mennesker, og at opholdet i en institution – hvis man ser det som noget målrettet – har sammenhæng med den tilværelse der kan tilbydes den som igen skal ud i samfundet. De straffede og løsladte personer er en del af dem der falder fattigvæsenet til byrde, og deres næste forseelse må i det mindste ventes at blive betleri. Man må da hellere lægge fattigforsørgelsens bestræbelse for resocialisering ind i selve fuldbyrdelsen af strafarbejde. De som kendte de barske vilkår i børnehuset på Christianshavn har haft en vision om et bedre institutionsliv. En senere tid vil nok i den planlagte fusion se en risiko som datiden ikke så: at det ikke er strafarten forbedringshus der liberaliseres ved at blive en social foranstaltning, men derimod forsorgens tvangsinstitutioner der får straffens og fængselslivets karakter. I øvrigt ville jo meget af planens idé komme til at afhænge af i hvilket omfang straffelovgivningen var villig til at bruge forbedringshus i stedet for tugthus.

Der er grund til at tro at anstalten på Christianshavn ikke sjældent af de dårligst stillede blev opfattet som et sted der gav dem ly mod en værre tilværelse. I hvert fald er der oplysninger om frivillige ophold efter udstået straf. Stuckenberg nævner for året 1799 85 mænd og 91 kvinder, men disse tal er dog muligvis for høje¹¹).

5. ANSTALTSPLANER

Blev alt dette nu indledningen til et nybyggeri der kunne forny og forøge fængselsvæsenets nedslidte ressourcer? Bortset fra det nye arresthus i København, der ikke har noget med denne sag at gøre, kom der intet nyt før straffeanstalterne i Horsens og Vridsløselille stod færdige i 1850'erne. Men de var resultatet af en anden planlægning.

Det må have været meningen omkring år 1800 at tugthus ville få en meget mindre anvendelse end forbedringshus. Selv med den bebudede tilgang fra slaveriets klientel og det forventede belæg af langtidsdømte der lagde beslag på mange pladser, kunne tugthus ikke blive en straf der krævede anstalter overalt i landet, således som det var tanken med forbedringshus. Ved et reskript af 24.

juni 1803 blev det da også meddelt "at der for Danmark kun skal i residensstaden være ét tugthus, hvor alle grove forbrydere fra hele riget skal hendømmes". Det skulle nærmere undersøges hvor tugthuset skulle indrettes, men om et nyt byggeri synes der ikke at være tale i 1803. Stedet måtte efter kancelliets mening blive børnehuset på Christianshavn, eventuelt stokhuset der hidtil havde været hjemsted for slaverne¹²).

Der blev dog i 1804 udkastet en plan om en ny bygning. Den skulle opføres på en grund som ejedes af Søk væsthuset og som stødte op til børnehuset. Kongen tiltrådte et forslag om at der blev indhentet tegninger og overslag. Tegninger blev udfærdiget af Jens Bang, der var læge og borgmester og havde evner for tegning¹³). Der er vist kun opført én bygning af Bang. På Assistens Kirkegård, nær Nørrebros Runddel, ligger et hus med facade i græsk stil med fire søjler, til den anden side mere ordinær og oprindelig indeholdende en graverbolig. Jens Bangs tugthusprojekt synes at have været et anseligt bygningskompleks, omgivet af en 8 alen høj ringmur. De samlede udgifter blev beregnet til godt 250.000 rdl. Der opnåedes kongelig godkendelse af byggeplanen, dog med visse ændringer, bl. a. bortfald af nogle trapper og en afkortning af etagerne og ringmurens højde¹⁴). Projektet strandede på pengemangel, og tugthuset forblev endnu længe i det gamle børnehus.

Større havde ambitionerne været med hensyn til forbedringshuse. De skulle som nævnt forbindes med fattigforsorgens tvangsarbejdshuse. Men der kom ikke noget ud af denne sammenlægning eller overhovedet af nye former for fuldbyrdelse af strafarbejde. Selv i København opgav man at komme videre.

De nye bestemmelser om tvangsarbejde var dem der stod i fattigplanen for København af 1. juli 1799 kap. 9. Anbringelsestiden i tvangsarbejdshus for betleri skulle fordobles for hver ny forseelse. Ved fattigplanens vedtagelse fandtes der endnu ingen separat anstalt, men anbringelsen skulle ske i forbedringshuset, hvilket ville have stemt godt med den senere plan hvis det havde været et bedre sted. Men i 1800 kom der et arbejdshus i Pustervig. Det havde en afdeling med "ensomt fængsel", formentlig på dansk grund en spire til fængselsfilosofernes drøm om ensomhed i cellen, et modstykke til romantikkens skovensomhed men mere raffineret i sine velgørende virkninger, på én gang en straf, et værn mod flugt og en tilstand der får et bedre menneske til at skyde som en rose af skarnet. Danske Kancelli beskrev indretningen i 1802¹⁵ og fandt at huset havde svaret til hensigten og "bekræftet efterretningerne om det filadelfiske forbedringshus". Tydeligere kunne man ikke sige at fattigvæsenet her havde fået en straf der svarede til ønskerne om en ny slags forbedringshuse: "Når man kan forbinde fysisk god behandling med straffeindretninger, uden at disse indretninger dog bliver behagelige, og når man tillige kan gøre straffetiden til forbedringstid både i fysisk og moralsk forstand, da fyldestgøres tillige både retfærdighedens krav og oplyst menneskekærligheds pligt".

Da kancelliet ved samme tid ville gå videre med den nye plan, mente man at tvangsarbejdshuset kunne forbindes med et forbedringshus ved at blive udvidet, eller – som det hed i reskriptet af 24. juni 1803 – forbedringshuset kunne knyttes til Almindeligt Hospital eller anlægges et tredje sted¹⁶). Tvangsarbejdsanstalten brændte imidlertid under bombardementet i 1807, og først godt 25 år senere fik den en afløser. I 1829 skrev kancelliet at fattigplanen af 1799 forudsatte et tvangsarbejdshus som ”allerede i mere end 20 år ikke har været til”¹⁷). Den nye anstalt kom i 1833 som et afsnit af Ladegården. Da kancelliet dette år omtalte Københavns fattigvæsens anstaltsforhold¹⁸, var der ikke mere tale om den tidligere besluttede sammenlægning med forbedringshuset. Ligesom tugthusfangerne var forbedringshusfangerne til stadighed blevet anbragt i børnehuset på Christianshavn¹⁹). Om der her var kommet noget godt ud af den besluttede adskillelse af strafarterne er et spørgsmål som ikke skal drøftes på dette sted.

Uden for København skulle der indrettes ”det fornødne antal særskilte forbedrings- eller tvangsarbejdshuse på bekvemme steder”. Medens kancelliet i 1802 havde ment at ét i hvert stift var nok, ønskede man i 1803 en anstalt i hvert amt, dog med en vis reduktion på øerne²⁰). Planen var nu følgende: foruden en anstalt i hvert af de jyske amter, i alt ni, skulle der være én i Sorø for det nordvestlige Sjælland, én i Stege for det sydlige Sjælland, Møn, Lolland og Falster og én i Odense for Fyn og Langeland, i alt 12 forbedringshuse i provinsen, hvortil kom det københavnske der også skulle modtage fanger fra amtet og fra Nord-Sjælland. Amtmændene blev bedt om at udtale sig, bl. a. om de beregnede udgifter²¹).

Om en anstalts størrelse antog man i kancelliet at det kunne dreje sig om indtil 20 indsatte, altså en samlet kapacitet på 240 pladser uden for København. En grundmuret bygning i stedet for bindingsværk ville formentlig kun være nødvendig til såkaldt ensomt fængsel, der hævdedes at være blevet brugt med stort held i den københavnske anstalt. Danske Kancelli viste interesse for den æstetiske og konstruktionsmæssige udformning af planerne. Arkitekt C. F. Hansen leverede fire sæt tegninger der i 1804 blev rundsendt til amtmændene²²). I reduceret målestok lå de nær det arresthus som C. F. Hansen snart skulle opføre ved siden af et råd- og domhus i København. Der blev slet ikke noget af den regionale indretning af forbedringshuse.

Der er noget godt at sige om distrikts- og lokalfængsler. I datidens samfund var der ikke nogen så håbforladt og fordømt som en mand der blev slæbt mange mile til et fremmed sted som kaldtes børnehuset eller stokhuset. Derhjemme, i byen, hvor han kom fra, var han noget og havde mennesker som han holdt af; nu blev han lukket ude fra dem og fra sig selv ved at blive lukket inde. Det må siges i mere end ligestillingens interesse at dette hyppigt også var kvindens

skæbne, selv om hun ikke kom i stokhuset og derfor blev sparet for at gå ud på arbejde i København med lænker om benene. I 1828 var der 200 kvinder af i alt knap 700 indsatte i børnehuset.

Ved forordning af 21. august 1829 blev der givet regler for hele landet om betleri og løsgængeri. Forordningens straffe blev, som de længe havde været, fængsel på vand og brød og forbedringshus, udmålt efter et talforhold der omtales nedenfor. Som en påfaldende undtagelse herfra gjaldt at der på Fyn skulle dømmes til tvangsarbejdsanstalt, efter omstændighederne i "ensomt fængsel" i denne anstalt. Odense by og derefter hele Fyns stift havde nemlig i 1817 og 1825 fået et tvangsarbejdshus bl. a. for betlere²³). Hensigten var at denne særbestemmelse efterhånden skulle udstrækkes til at gælde for andre byer der fik en tvangsarbejdsanstalt. Det skete for Københavns vedkommende i 1833, da anstalten fik til huse på Ladegården²⁴). Tanken om disse anstalter under fattigvæsenet var altså ikke skrinlagt. Men om nogen forening med forbedringshus efter den oprindelige plan var der ikke tale²⁵).

6. DE PENGEFATTIGE TIDER

Den yngre enevældes embedsmænd havde ikke nogen eminent evne til at lægge planer og udføre dem. Bedst lykkedes formentlig reformen af skolevæsenet, men den hvilede også på en mere anskuelig praktisk målsætning end den ideologisk konfliktfyldte strafferet og socialforsorg. Planerne for et straffesystem var, trods nogle gode grundtanker om fængslernes tilstand og egnede strafarter, så tynde at de ikke duede til længere tids brug. Deres udførelse blev i for høj grad gjort afhængig af lokaladministrationens initiativ. De opfordringer der udgik fra København var spagfærdige og kunne have en ret naiv karakter, således da Danske Kancelli i 1805 sendte hver af de udpegede fængselsdirektioner et eksemplar af et prisbelønnet skrift af Rafn og Viborg: "Hvorledes man bedst forvandler ben til nærende føde"²⁶). Hensigten var at anstalterne skulle fremstille dette sunde produkt, dels til fangekosten, dels til salg ud af huset.

Afgørende blev det dog nok at den dårlige økonomi under krigen 1807-14 og efter statens bankerot skabte hindringer for et byggeri som dette. Da tugthusplanen blev udskudt i 1807 var begrundelsen bl. a. at "ekstraordinære foranstaltninger til betryggelse af nationens udvortes sikkerhed fordrer overordentlige statsudgifter og nye skattepålæg".

Om udgifterne ved de påtænkte fængselsreformer blev det gang på gang understreget at de skulle holdes nede. Karakteristisk er vel den anførte udtalelse om byggemåden. Man bygger ikke fængsler i bindingsværk, og det var heller ikke en stil og teknik som C. F. Hansen kunne indlade sig på. I 1802 hed det at udgifterne "forskuvis måtte afholdes af Hans Majestæts kasse"; hvis det ikke var nok – hed det året efter – kunne der "af de offentlige stiftelser eller anden-

steds . . . optages de fornødne summer til låns mod obligation og sædvanlig rente, samt successive afbetaling". Mest præcis var en oplysning i 1804 om at kongen til samtlige forbedringshuse havde bevilget et forskud på 100.000 rdl., fordelt over 3–4 år. Denne gæld tænktes bragt ud af verden på 28 år. Ideen var i øvrigt at den egentlige finansiering skulle bæres af amterne. Udgifterne ved indretning af tugthuset i København skulle "lignes på hele Danmark", forbedringshusene på amterne. Til årlig vedligeholdelse og fangernes underhold skulle hvert distrikt udrede det som en fange kostede mere end den pågældende var i stand til at tjene ved arbejde. Princippet for regnskabsføring skulle derfor være at hver fange fik sin egen konto, hvor hans daglige underhold var ansat til 13 skilling og hans indtjening beregnet efter produkternes markedspris²⁷).

7. KORTE STRAFFE OG ARRESTHUSE

Siden 1790 havde regeringen fortrinsvis beskæftiget sig med de strafarter der bestod i strafarbejde. De lokale arresthuse indgik ikke i planerne, og det var endnu uvist hvad der skulle være den korte frihedsstrafs plads i systemet.

Her indtrådte der noget nyt ved forordning af 12. juni 1816 om fængsel på vand og brød. I det følgende omtales kun de nye bidrag til reglerne om beregning af straffetiden, ikke straffens fuldbyrdelse²⁸).

Forordningen skulle skåne domfældte for de ulemper der fulgte af dom til strafarbejde på nogle få måneder. Med generel virkning for alle gældende strafforskrifter blev det bestemt at alt strafarbejde af højst 6 måneders varighed fremtidig skulle afløses af fængsel på vand og brød. Hermed fik den korte frihedsstraf og arresthuset som straffested en mere fremtrædende placering, medens navnlig forbedringshusets område blev beskyret. Ordningen ville spare ikke blot de domfældte men også myndighederne for ulemper, navnlig transporten.

Et interessant træk i de nye regler er det omsætningsforhold mellem strafarbejde og fængsel på vand og brød der her blev regnet med. Straffen på vand og brød blev nemlig anset for at være så streng og undertiden farlig at 6 måneders strafarbejde skulle svare til 30 dages vand og brød. Tilsvarende omsattes ved kortere straffe hver måneds strafarbejde til 5 dages vand og brød.

En alternativ kort frihedsstraf var "simpelt fængsel på sædvanlig fangekost". Den skulle anvendes over for personer under 18 og over 60 år samt domfældte der af helbredsgrunde o. l. blev fritaget for vand og brød. Ved omsætning i disse tilfælde skulle det simple fængsel have firedobbelt varighed i forhold til vand og brød, men dog altså reduceres i forhold til forskyldt strafarbejde.

Med udgangspunkt i straffe på indtil 6 måneders strafarbejde var der således anvist to straffe af fængsel i arresthus: fængsel på vand og brød i maksimalt 30 dage (altid beregnet som et multiplum af 5 dage) og simpelt fængsel i maksimalt 4 måneder.

Det er bemærkelsesværdigt at datiden så en sådan sammenhæng mellem forplejningen og frihedsberøvelsens varighed. Der synes ikke her at have været plads for det synspunkt at frihedsberøvelsens varighed er den primære målestok for indgrebets følelighed, eller at bortfaldet af strafarbejde med arbejdspligt kunne kompenseres ved straffetidens længde. Det fortjener på den anden side anerkendelse at man kun i korte perioder ville byde de dømte at opretholde livet ved kun at indtage vand og brød, altid med mellemdage mellem hver periode på 5 dage. Som de nye regler var udtænkt førte de til en væsentlig reduktion af straflængderne og til tydelige spring mellem niveauet for fængsel på vand og brød (maximalt 30 dage) og niveauet for forbedringshus (oftest mindst 8 måneder)²⁹). Da man i 1833 indførte tvangsarbejde i København, fik princippet af 1816 den konsekvens at de dømte skulle sidde 1 måned for hver gang de hidtil havde fået 5 dages vand og brød.

8. ENEVÆLDENS SIDSTE ÅR

Tiden er inde til at afslutte en historie i hvilken der ingenting sker. Det er praktisk at sætte punktum omkring 1830³⁰). Det varer endnu en menneskealder før et større fængselsbyggeri bliver til mere end et tegnebordsprojekt. Men efter 1830 hører der flere nye træk til en beretning om de tanker man gjorde sig om frihedsstraffene. Det må noteres hvorledes de fire systematiske eller ørstedske straffelove fra årene 1833–41 stillede sig til brugen af straffesystemet. Stænderforsamlingerne, der indledtes i 1835, beskæftigede sig med strafferettens tilstand, og anden offentlig debat fandt udtryk i dagspressen. Der bygges en del celler i købstædernes nye råd- og arresthuse, og der kommer i 1842 et langt cirkulære om varetægtsfængsels bedre indretning og i 1846 et meget udførligt reglement for arresthusene. C. N. David skrev sin første afhandling om fængselsspørgsmål og kriminalitetens årsager i 1829. Han bragte John Howard i erindring og kunne oplyse at der ved udgangen af 1828 sad 671 mennesker i tugt-, rasp- og forbedringshuset på Christianshavn og 400 i slaveriet³¹), som altså langtfra var afskaffet. I 1840 blev David formand for den store fængselskommission som blev århundredets mest omfattende initiativ i fængselsplanlægningen, en af forudsætningerne for det system som lovgivningen holdt i live fra 1866 til 1933. David blev også chef for den nye centralstyrelse for fængselsvæsenet som oprettedes i 1840'erne.

Adresse: Professor, dr. jur. Knud Waaben
Åmosebakken 8
DK-2830 Virum

Noter:

- 1) J. E. Larsen, Samlede Skrifter 3. II s. 260.
- 2) Frd. 5. april 1793 og kanc. skr. 4. og 8. oktober 1803. – Om de i noterne nævnte retskilder henvises til J. H. Schous Forordninger og L. Fogtmands Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve (fra 1813 udg. af T. Algreen-Ussing).
- 3) Se hertil Fr. Stuckenberg, Fængselsvæsenet i Danmark II (1896) s. 16 ff, 107 ff og 151 ff. Børnehuset synes dengang at have været beregnet for ca. 480 fanger, men det var et tal som skulle vise sig at være ret fleksibelt.
- 4) A. S. Ørsted, Tyverie (1809) § 43. – Ved kgl. res. af 14. og 26. september 1816 blev det indskærpet at domfældte skulle anbringes i den afdeling af anstalten til hvilken de var dømt.
- 5) Se også Collegialtidende 1822 s. 323 ff.
- 6) Collegialtidende 1802 s. 449 ff.
- 7) Om kritik af slaveriet se også Chr. Colbjørnsen i Juridisk Arkiv 19 (1809) s. 39.
- 8) Kanc. prom. 30. oktober 1802, kanc. pl. 19. november 1803.
- 9) Kanc. cirk. 14. oktober 1815.
- 10) Cirk. 13. april 1822. – Om slaveridømtes anbringelse se pl. 19. april 1826 og Collegialtidende 1826 s. 253 ff.
- 11) Stuckenberg anf. st. s. 112, noten. Sml. Collegialtidende 1798 s. 555 f: 65–70 ”fri-villige arbejdere” i forbedringshus 1796 og 1797.
- 12) Reskr. 24. juni 1803, kanc. cirk. 25. juni s.å. og Collegialtidende 1803 s. 465.
- 13) Se hertil M. Weidemeyer i Historiske Meddelelser om København 1907 s. 90 ff.
- 14) Reskr. 17. juli 1807, Collegialtidende 1807 s. 466 ff.
- 15) Collegialtidende 1802 s. 465 ff.
- 16) Kanc. cirk. 18. august 1804 føjede hertil at et forbedringshus skulle have to afdelinger: én for tyveridømte og én for betlere, løsgængere mv. I hver af dem skulle mænd og kvinder være adskilte.
- 17) Collegialtidende 1829 s. 738.
- 18) Collegialtidende 1833 s. 683 ff, 697 ff og 713 ff.
- 19) Se også til det anførte Stuckenberg anf.st. s. 165 om et forslag fra 1810: børnehuset til tvangsarbejde og forbedringshus, samt opførelse af et nyt tugthus.
- 20) Kanc. cirk. 26. februar og 25. juni 1803, Collegialtidende 1803 s. 465 f og 748 f.
- 21) Kancelliet tog også den mulighed i betragtning at de planlagte anstalter kunne forbindes med et arresthus på steder hvor et sådant manglede. Se bl. a. kanc. cirk. 25. juni samt 4. og 8. oktober 1803.
- 22) Se herom Knud Voss, Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden (1966) s. 408 ff, kanc. prom. 24. marts 1804. – Om planer for en anstalt i Sorø se også Collegialtidende 1807 s. 359 ff.
- 23) Reskr. 11. juni 1817 og pl. 21. december 1825.
- 24) Pl. 9. oktober 1833.
- 25) Om en senere tids anvendelse af tvangsarbejde se Betænkning afgivet af udvalget angående forsorgen for de i forsorgslovens kapitler XXIV–XXVII omhandlede personer (1952).
- 26) Kanc. cirk. 25. maj 1805.
- 27) Se til det anførte navnlig reskr. 24. juni 1803 og 17. juli 1807.
- 28) Der henvises til Collegialtidende 1816 s. 395 ff og Waaben i NTfK 1989 s. 191 f.
- 29) Waaben anf. st. s. 190 f om voldsstraffe o. 1860. – Danske Kancelli advarede i Collegialtidende 1816 s. 679 domstolene mod overdreven mildhed i strafudmålingen.
- 30) Om frihedsstraffene på den tid henvises til A. S. Ørsted i Arkiv for Retsvidenskaben 4 (1827) s. 452 ff og Tage Algreen-Ussing, Haandbog i den danske Kriminalret I (1829) s. 110 ff.
- 31) Statsoekonomisk Archiv 2 (1829) s. 491.